

*Olgierd Górecki**

Wolność człowieka – doktrynalna analiza pojęcia normatywnego zawartego w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.

Wolność jest tylko jedną z wielu wartości i nie można jej wcielać w życie bez żadnych zasad i ograniczeń¹.

Pojęcie wolności jest jedną z podstawowych kategorii badawczych występujących w każdej doktrynie polityczno-prawnej, jak i w każdym systemie prawa. Jednak jego zakres znaczeniowy może odbiegać od treści normatywnych przepisów prawa. Dlatego celem niniejszego artykułu jest wskazanie modelu wolności człowieka na bazie analizy obowiązującej Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.² przy zastosowaniu aparatu pojęciowego doktryn polityczno-prawnych. Oryginalność prowadzonego wywodu wiąże się także z wyborem tematu badawczego, ponieważ dla przedstawicieli dogmatyki prawa konstytucyjnego pojęcie wolności człowieka niemal nigdy nie stanowiło oddzielnego tematu badawczego, lecz zawsze wiązało się z prawami człowieka³. Dla precyzyjnego określenia obszaru badawczego pragnę dodać, że nie stanowią obiektu dociekań ani prawne środki ochrony wolności, ani organy stojące na straży wolności i praw człowieka i obywatela, jak również i pojęcie wolności związane z pełnieniem funkcji publicznych (np. sędzia, poseł, senator).

117

* Dr, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki.

¹ I. Berlin, *Pokrzywione drzewo człowieczeństwa*, Warszawa 2004, s. 227.

² Dz.U., nr 78, poz. 483 ze zm.

³ Jedynym tekstem naukowym *stricto* o pojęciu wolności w obowiązującej Konstytucji RP jest artykuł A. Ławniczaka, *Zasada poszanowania wolności i jej ograniczenia*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010, s. 367–412.

Normatywne pojęcie wolności

118

Dla klarowności wywodu należy rozpocząć rozważania od zdefiniowania pojęcia wolności. Isaiah Berlin, który był jednym z najwybitniejszych badaczy koncepcji wolności, twierdził, że istnieje ponad 200 odmiennych znaczeń tego pojęcia⁴. Również dla dogmatyków prawa konstytucyjnego termin „wolność” ma charakter wieloznaczny⁵. Jak jednak słusznie zauważyła Małgorzata Augustyniak, „Brak precyzyjnych definicji oprócz oczywistych niedogodności ma jednak tę zaletę, że wywołuje dyskusje wokół treści praw człowieka, co w rezultacie daje możliwość doskonalenia, redefiniowania, wprowadzania modyfikacji wynikających z konieczności dostosowania do zmieniającej się rzeczywistości⁶”. Tak więc brak jednoznacznej normatywnej definicji pojęcia wolności jest zabiegiem celowym dokonany przez ustawodawcę w celu osiągnięcia jak najszerszej ochrony wolności i praw istoty ludzkiej⁷. Nauka prawa konstytucyjnego wypracowała jednak pewną spójną formułę określającą wolność jako: „uprawnienia nie wynikające z prawa w sensie przedmiotowym, gdyż prawo to określa jedynie ich granice, których przestrzeganie daje możliwość legalnego korzystania z wolności⁸”. Wynika z tego, że wolność jest wartością naturalną, przyrodzoną i niezbywalną. Celem istnienia państwa i pochodnego wobec niego prawa pozytywnego jest zatem zagwarantowanie korzystania z wolności, a nie zaś przyznawanie jej człowiekowi⁹. Można więc spotkać się z określeniem wolności mianem prawa negatywnego¹⁰.

Wolność to możliwość podejmowania według własnej woli takich działań, które nie są zakazane przez ustawodawcę. Z przedstawionej konstrukcji wynikają dwa istotne wnioski – po pierwsze, że ustawodawca, normując wolność człowieka, może jedynie określić granice jej postępo-

⁴ I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności*, Warszawa 1991, s. 113.

⁵ A. Ławniczak, *Wolność i prawa człowieka w ujęciu konstytucyjnym*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 141–145.

⁶ M. Augustyniak, *Pojęcie, istota oraz geneza wolności i praw człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2006, s. 11.

⁷ M. Chmaj, *Pojęcie i geneza wolności i praw człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I, Kraków 2002, s. 11.

⁸ I. Malinowska, *Ochrona praw i wolności w Polsce*, Warszawa 2009, s. 17.

⁹ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog wolności i praw jednostki*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności...*, t. I, s. 51.

¹⁰ L. Wiśniewski, *Zasady normatywnej regulacji wolności i praw człowieka*, [w:] M. Kruk, J. Trzciniński, J. Wawrzyniak (red.), *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna – prawo – praktyka*, Warszawa 2002, s. 111.

wania¹¹, oraz po drugie, że w przypadku wystąpienia sporu pomiędzy jednostką a organami państwa dotyczącego korzystania z wolności to na organie publicznym spoczywa obowiązek podania podstawy prawnej ograniczającej daną wolność¹². Przeciwnieństwem wolności prawnie reglamentowanych, czyli takich, które posiadają normatywne ograniczenia służące zagwarantowaniu wszystkim ludziom równej możliwości korzystania z nich, są wolności prawnie niereglamentowane, wobec których ustawodawca nie wprowadza żadnych ograniczeń, a jedynie obejmuje je ochroną¹³.

Wprawdzie celem niniejszego artykułu jest jedynie analiza kategorii wolności, ale rzetelność naukowa nakazuje określić, czym są prawa jednostki, aby móc te dwa pojęcia od siebie odróżnić – „to uprawnienia wynikające z prawa w sensie przedmiotowym, a więc z aktów normatywnych, służące do ochrony interesów podmiotów tego prawa”¹⁴. Wynika z tego, że ludzie, korzystając ze swoich uprawnień, nie mogą podejmować takich działań, które wykraczających poza przyznane im możliwości. Tak rozumiane prawo człowieka jest zatem roszczeniem do świadczenia ustalonego w akcie normatywnym¹⁵. Należy dodać, że dla polskiego ustrojodawcy wolności człowieka stoją wyżej w hierarchii ontologicznej od praw człowieka, czego najlepszym wyrazem jest sama nazwa rozdziału II Konstytucji¹⁶.

Źródło wolności człowieka według Konstytucji

Według art. 30 Konstytucji: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. Oznacza to, że każdy człowiek zyskuje godność w momencie

¹¹ Akt normatywny dotyczący wolności zawiera normę deklarującą wolość (nie kreującą), ograniczenia wolności (zakazy, nakazy, sankcje) oraz gwarancje prawne dotyczące możliwości realizacji wolności w części nie podlegającej ograniczeniom, L. Wiśniewski, *Prawo a wolności człowieka – pojęcie i konstrukcja prawna*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997, s. 158–159.

¹² I. Malinowska, *Ochrona praw...*, s. 18.

¹³ M. Chmaj, *Pojęcie i geneza...*, s. 12.

¹⁴ I. Malinowska, *Ochrona praw...*, s. 17.

¹⁵ M. Chmaj, *Pojęcie i geneza...*, s. 12.

¹⁶ M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 94.

stania się istotą ludzką i posiada ją aż do momentu swojej śmierci¹⁷. Godności nie można się zrzec ani zostać jej pozbawionym, a jej ochrona jest obowiązkiem władzy publicznej. Przepis ten stanowi samoistną normą prawną, co wynika z art. 8.2 głoszącego, że: „Przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej”¹⁸. Wynika z tego, że akty indywidualno-konkretne mogą być wydawane także wyłącznie na podstawie normy konstytucyjnej¹⁹.

Po zbrodniczych doświadczeniach II wojny światowej ukształtował się nowy międzynarodowy model praw człowieka, którego jednym z podstawowych założeń było uznanie równej i niezbywalnej godności każdego człowieka²⁰. Znajdziemy takie unormowania m.in. w Karcie Narodów Zjednoczonych z 26 czerwca 1945 r., Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r., Międzynarodowych Paktów Praw Człowieka z 16 grudnia 1966 r., Deklaracji Narodów Zjednoczonych z 20 listopada 1963 r.²¹ Dlatego w większości obowiązujących konstytucji państw europejskich pojawiają się regulacje dotyczące ochrony, równości i nienaruszalności godności ludzkiej (Albania, Bułgaria, Czechy, Estonia, Finlandia, Grecja, Hiszpania, Litwa, Niemcy, Rosja²², Słowacja, Słowenia, Szwecja, Ukraina, Węgry, Włochy)²³. Podkreślić jednak należy, że tylko i wyłącznie polska konstytucja ujmuje godność jako źródło wolności. Oznacza to otwarcie się najwyższego aktu prawa pozytywnego na zewnętrzny i nadrzędny porządek prawno-naturalny przy jednoczesnym ustanowieniu podstawowej wartości, która wyznacza kierunek wykładni oraz stosowania konstytucji²⁴. Dlatego można postrzegać godność człowieka jako meta-

120

¹⁷ M. Chmaj, *Godność człowieka jako źródło jego wolności i praw*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności...*, t. I, s. 84.

¹⁸ L. Wiśniewski, *Państwo a jednostka w projekcie Konstytucji RP*, [w:] K. Działocha, A. Pułło (red.), *Projekt Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w świetle badań nauki prawa konstytucyjnego*, Gdańsk 1998, s. 87; W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 47.

¹⁹ A. Łabno-Jabłońska, *Zasada bezpośredniego obowiązywania konstytucyjnych praw i wolności jednostki. Analiza prawnoporównawcza*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa...*, s. 64; W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 70; L. Leszczyński, *Istota i typy ochrony praw i wolności człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności...*, t. I, s. 95; B. Banaszak, *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji w kontekście realizacji i ochrony praw i wolności*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 33–334.

²⁰ M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 43.

²¹ J. Krukowski, *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa...*, s. 43–45.

²² Niestety, zawarte w konstytucjach sformułowania rażąco w praktyce nie są przestrzegane, czego przykładem może być Rosja, której ustawa zasadnicza w art. 22 stanowi: „Godność jednostki chroniona jest przez państwo. Nic nie może uzasadniać jej pomniejszenia”.

²³ M. Chmaj, *Godność człowieka...*, s. 79–82.

²⁴ M. Chmaj, *Źródła wolności i praw człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa...*, s. 50–51.

foryczny łącznik pomiędzy konstytucją, która jest hierarchicznie najwyżej stojącym prawem stanowionym, a porządkiem prawno-naturalnym²⁵.

Pojęcie godności człowieka pojawia się w konstytucji jeszcze w dwóch miejscach²⁶. Po pierwsze, odnajdziemy je w preambule (o czym będzie mowa później podczas analizy pojęcia wolności w preambule) oraz w art. 233 ust. 1 stanowiącym, że zakres ograniczeń wolności możliwych do wprowadzenia na mocy oddzielnej ustawy w czasie trwania stanu wojennego i wyjątkowego nie może naruszać godności człowieka. Taka regulacja wskazuje jednoznacznie na szczególną ochronę godności jednostki²⁷.

Podobnie do pojęcia wolności również i godność człowieka jest terminem niedookreślonym, dzięki czemu w konkretnej rzeczywistości pozaprawnej jego treść może ulegać zmianom odzwierciedlającym dynamiczny charakter relacji wewnątrzspołecznych²⁸. Nie ulega jednak wątpliwości, że zawarte w konstytucji pojęcie godności odpowiada formie godności osobowej (aksjologiczno-ontycznej), gdyż jako wartość przyrodzona przysługuje wszystkim ludziom i jest niestopniowalna oraz niezbywalna²⁹. Tylko takie rozumienie pojęcia godności może stanowić podstawę konstytucyjnego katalogu wolności człowieka³⁰. Stanowi ona zatem regułę interpretacyjną służącą do odkodowywania treści i zakresu poszczególnych wolności człowieka³¹.

Z punktu widzenia badacza doktryn polityczno-prawnych zawarta w konstytucji ranga godności ludzkiej nawiązuje do nauczania św. Tomasza z Akwinu jak i późniejszej katolickiej nauki społecznej. Podobne zapisy znajdziemy m.in. w encyklice *Pacem in terris* napisanej przez papieża Jana XXIII w 1963 r. Do godności odnoszą się również współcześni przedstawiciele personalizmu chrześcijańskiego, tacy jak Jacques Maritain i Emmanuel Mounier³². Sama jednak idea godności ludzkiej ma jeszcze starsze pochodzenie. Jak zauważył Mirosław Sadowski, „Argumentacja,

121

²⁵ I.J. Bišta, *Zasada poszanowania godności człowieka i jej wpływ na interpretację konstytucyjnego uregulowania praw i wolności jednostki*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 366.

²⁶ Na marginesie można dodać, że konstytucja zawiera ponadto odwołania do godności narodu (zaprzysiężenie Prezydenta art. 130) oraz godności określonych urzędów publicznych (sędziogo art. 178 ust. 2, sędziogo TK art. 195 ust. 2, Prezesa NIK art. 205 ust. 3, RPO art. 209 ust. 3, członka KRRiT art. 214 ust. 2 oraz Prezesa NBP art. 227 ust. 4).

²⁷ Szerzej: K. Complak (red.), *Godność człowieka jako kategoria prawa*, Warszawa 2002.

²⁸ M. Piechowiak, *Pojęcie praw człowieka*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa...*, s. 19.

²⁹ M. Augustyniak, *Pojęcie, istota...*, s. 15; M. Chmaj, *Źródła wolności...*, s. 35.

³⁰ M. Chmaj, *Godność człowieka...*, s. 74.

³¹ I.J. Bišta, *Zasada poszanowania...*, s. 337.

³² Szerzej: J. Maritain, *Humanizm integralny*, Kraków 1967; E. Mounier, *Co to jest personalizm?*, Kraków 1960.

przywołująca ideę godności ludzkiej, swoimi korzeniami tkwi zarówno w starożytnej filozofii greckiej, jak i myśli judeochrześcijańskiej, a trafnie odzwierciedla ją maksyma stoików: człowiek dla człowieka rzeczą świętą (*homo homini res sacra*)³³. Można więc z całą stanowczością stwierdzić, że godność człowieka pojawiła się wraz z początkiem myśli politycznej naszej cywilizacji.

Klasyfikacja wolności występujących w Konstytucji RP

Pojęcie wolności występuje w obowiązującej ustawie zasadniczej w różnych jej częściach. Odnajdziemy je w preambule, w rozdziale I zatytułowanym *Rzeczpospolita*, w rozdziale II *Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*, w rozdziale III *Źródła prawa*, w rozdziale IV *Sejm i Senat*, w rozdziale VIII *Sądy i trybunały*, w rozdziale IX *Organy kontroli państwowej i ochrony prawa* oraz w rozdziale XI *Stany nadzwyczajne*. Problematyce wolności i praw zostało poświęcone ponad 25% ustawy. Do odnalezienia odpowiedzi na pytanie, czym jest wolność oraz co jest jej podstawą i jakie są jej granice według obowiązującej Konstytucji RP, najważniejsza będzie analiza preambuły oraz rozdziału I i II. Na potrzeby niniejszego artykułu posłużę się klasyfikacją wolności opartą na systematyce konstytucji, ponieważ samo miejsce zamieszczenia regulacji dotyczących wolności w treści ustawy zasadniczej ma istotne i zamierzone znaczenie³⁴.

Przepisy zawarte w rozdziale I i II, czyli zawierające m.in. podstawowe wolności jednostki, są dodatkowo chronione przez prawo, ponieważ zgodnie z art. 235 ust. 5 i 235 ust. 6 ich zmiana nie może być uchwalona przez Sejm wcześniej niż 60 dni po pierwszym czytaniu projektu, a ponadto 1/5 ustawowej liczby posłów, Senat lub Prezydent Rzeczypospolitej dysponują prawem zażądania przeprowadzenia referendum zatwierdzającego projektowane zmiany³⁵. Same jednak jednostki pozbawione są inicjatywy ustrojodawczej, nie mogą więc zgłosić obywatelskiego projektu

³³ M. Sadowski, *Godność człowieka – aksjologiczna podstawa państwa i prawa*, „Studia Erasmiانا Wratislaviensia – Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyt Naukowy Studentów, Doktorantów i Pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego” 2007, s. 11.

³⁴ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 48; M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności...*, s. 79.

³⁵ B. Banaszak, *Konstytucyjna regulacja praw wolności jednostki w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] E. Gdulewicz, W. Orłowski, S. Patyra (red.), *25 lat transformacji ustrojowej w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2015, s. 185.

ustawy o zmianie konstytucji³⁶. Obowiązująca konstytucja pozbawiła je tego prawa, bowiem ustawa konstytucyjna z 23 kwietnia 1992 r. w brzmieniu nadanym ustawą konstytucyjną z 22 kwietnia 1992 r. prawo takie dawała grupie 500 tys. obywateli (tzw. projekt „Solidarności”)³⁷.

Pojęcie wolności w preambule do Konstytucji RP

Wprawdzie posiadanie preambuł nie jest dla konstytucji niezbędne, jednak są one najwłaściwszym miejscem do zaprezentowania wartości, na których powinno być zbudowane państwo³⁸. Analiza preambuły jest istotna nie tylko dlatego, że stanowi ona *sui generis* manifest ideologiczny ustrojodawcy pomagający w procesie stosowania prawa do odkodowania norm prawnych zawartych w odrębnych przypisach, ale także dlatego, iż może stanowić ona samoistne źródło prawa znajdujących zastosowanie w rozstrzygnięciach organów władzy sądowej (jak np. zasada subsydiarności)³⁹. Ponadto wśród przedstawicieli dogmatyków prawa konstytucyjnego panuje również przekonanie, że treść preambuły powinna stanowić wskazówkę w procesie nowelizacji konstytucji⁴⁰.

Już w samej preambule można dostrzec aż trzy sformułowania odnoszące się do wolności różniące się jednak swym zakresem przedmiotowym. Pierwszy zwrot brzmi: „pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane”. Wynika z niego, że poprzedzający ustrój Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oparty był na aksjologii komunistycznej negującej priorytet wolności i praw człowieka. Użyte w tym kontekście pojęcie wolności dotyczy zatem wolności pojmowanej jako immanentna część praw człowieka. Drugi występujący w preambule zwrot to: „ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym

³⁶ M. Bernaczyk, *Procedura zmiany Konstytucji RP a gwarancje ochrony wolności i praw jednostki*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 231.

³⁷ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1992 r. o trybie przygotowania i uchwalenia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, art. 2a ust. 1, Dz.U., nr 67, poz. 336, ze zm.; Dz.U. 1994, nr 61, poz. 251.

³⁸ D. Górecki, *Preambuła do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – potrzebna czy zbędna?*, [w:] D. Górecki (red.), *Aktualne problemy polskiego i litewskiego prawa konstytucyjnego*, Łódź 2015, s. 39.

³⁹ J. Trzeciński, M. Wiącek, *Znaczenie wstępu do Konstytucji dla interpretacji statusu jednostki w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 59, 68–71.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 77.

oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot". Jego analiza prowadzi do wniosku, że wolność jest pierwszą i najważniejszą zasadą, na której oparte jest funkcjonowanie kraju⁴¹. Tak rozumiana wolność nie jest możliwa do precyzyjnego dookreślenia, niemniej jednak można zauważyć, że dotyczy ona zarówno całego społeczeństwa, jak i wszystkich ludzi. Trzeci zawarty w preambule zwrot został zredagowany następująco: „Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej”. Tak określona wolność zostanie rozwinięta w art. 30 Konstytucji. Jednak uważny czytelnik już z powyższego zwrotu zdekoduje, że wolność indywidualna każdej jednostki wynika z godności człowieka, a przez to stanowi niezbywalny i nienaruszalny przymiot jednostki w jej relacjach z państwem i społeczeństwem (koncepcja prawno-naturalna). Należy zauważyć także, iż tak rozumiana wolność nie jest zasadą samoistną (jak występuje w koncepcjach liberalnych), ale została przez ustrojodawcę połączona z zasadą obowiązku solidarności z innymi ludźmi (koncepcje republikańskie). Wynika z tego, że omawiana koncepcja wolności człowieka nie ma jednoznacznie indywidualistycznego charakteru, ale odczytywana jest w kontekście dobra wspólnego wszystkich obywateli, o czym także świadczy art. 1 Konstytucji⁴².

W przytoczonym powyżej cytacie z preambuły wątpliwości interpretacyjne budzi natomiast zwrot „jego [człowieka] prawa do wolności”, który według wykładni językowej zaprzeczałby wszystkim omówionym dotychczas kwestiom, gdyż nakazywałby mniemać, że wolność człowieka zostaje konstytutywnie nadana przez państwo i nie ma charakteru prawno-naturalnego. Na podkreślenie zasługuje fakt, że tylko i wyłącznie w tym jednym przypadku ustrojodawca posłużył się takim określeniem. Kierując się zatem zasadą jednolitości i niesprzeczności systemu prawa, należy uznać przywołane sformułowanie za poważny błąd stylistyczny.

Pojęcie wolności w rozdziale I Konstytucji

Rozdział I Konstytucji, zatytułowany *Rzeczpospolita*, zawiera naczelną zasadę ustrojową. Jako pierwszy istotny dla prowadzonego wywodu jest art. 5 o brzmieniu: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nie-

⁴¹ A. Ławniczak, *Wolność i prawa...*, s. 167–177.

⁴² P. Kaczmarek, *Rozumienie praw i wolności jednostki w Konstytucji RP (między dobrem wspólnym a ideą indywidualistyczną)*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 290–291.

naruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. W odniesieniu do pojęcia wolności stanowi to powtórzenie wymienionej już w preambule ochrony wolności i praw człowieka ze strony państwa. Kolejny art. 11 ust. 1 stanowi, że: „Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania partii politycznych. Partie polityczne zrzeszają na zasadach dobrowolności i równości obywateli polskich w celu wpływania metodami demokratycznymi na kształtowanie polityki państwa”. Termin „wolność” użyty w tym kontekście posiada dwa znaczenia. Po pierwsze, konstytucja wyraża istnienie wolności przysługującej ludziom do tworzenia partii politycznych. To rzadki przypadek wolności o charakterze zbiorowym⁴³. Wprawdzie wolność taka przysługuje każdemu obywatelowi (a nie każdemu człowiekowi), niemniej jednak, aby utworzyć partię polityczną, konieczna jest współpraca więcej niż jednego obywatela. Co warte podkreślenia, jest to przypadek wolności o charakterze pozytywnym⁴⁴. Po drugie, wolność, o której mowa w art. 11, dotyczy także samego funkcjonowania partii politycznych. Oznacza to, że owa wolność przysługuje zalegalizowanym partiom politycznym – dotyczy więc podmiotów zbiorowych, a nie indywidualnego człowieka. Wolność ta jest więc podstawą istnienia pluralizmu politycznego w państwie, ponieważ celem funkcjonowania partii politycznych jest możliwość oddziaływania na politykę prowadzoną przez organy publiczne⁴⁵. Wolność tworzenia i działania partii politycznych ma charakter zbiorowy również dlatego, gdyż dotyczy ona przede wszystkim relacji pomiędzy jednostkami a państwem, nie zaś stosunków zachodzących tylko pomiędzy ludźmi⁴⁶. Zasadne jest więc określenie jej mianem wolności obywatelskiej nie tylko z powodów podmiotowych, ale i także przedmiotowych.

Przytoczona wolność budzi jednak pewne kontrowersje interpretacyjne – analiza przepisu wskazuje, że jest to wolność przysługująca jedynie obywatelom polskim; tymczasem, jak dowiadujemy się z preambuły oraz przedstawionego później art. 30, źródłem wolności jest przyrodzona godność człowieka. Czemu więc skoro wszyscy ludzie dysponują identyczną godnością, nie są równi w wolnościach? Status obywatelstwa ma charakter normatywny, a nie prawno-naturalny, czego uzasadnieniem

⁴³ M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności...*, s. 100–101.

⁴⁴ Dokładne rozróżnienie pomiędzy wolnością pozytywną a negatywną jest zawarte w: R. Legutko, *Traktat o wolności*, Gdańsk 2007; W. Kwaśnicki, *Historia myśli liberalnej*, Warszawa 2000, s. 223–228.

⁴⁵ J. Juchniewicz, *Wolności i prawa polityczne*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa...*, s. 157.

⁴⁶ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 53.

jest konstytucyjna procedura nadania obywatelstwa dokonywana przez Prezydenta RP (art. 137)⁴⁷. Wydaje się zatem, że właściwsze byłoby posłużenie się przez ustrojodawcę sformułowaniem „uprawnienie” lub „prawo do” tworzenia partii politycznych, nie zaś pojęciem wolności. Aby rozwiązać ten problem interpretacyjny, można posłużyć się następującą wykładnią art. 11 – wolność do tworzenia partii politycznych przysługuje wszystkim ludziom, jednak państwo polskie ogranicza normatywnie możliwość korzystania z tejże wolności jedynie dla obywateli RP (ograniczenie wolności podmiotowe)⁴⁸. W duchu takiej interpretacji można przywołać argument przedstawiony przez Andrzeja Wróbla, który napisał, że: „uznanie Rzeczypospolitej za dobro wspólne obywateli polskich stanowi dostatecznie ważny powód do ograniczenia prawa dostępu do służby publicznej na rzecz wyłącznie obywateli polskich”⁴⁹. Artykuł 13 wprowadza natomiast ograniczenie o charakterze przedmiotowym, zakazuje bowiem tworzenia i funkcjonowania „partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszyzmu i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa”. Zakaz ten służy ochronie godności każdego człowieka oraz zagwarantowaniu istnienia demokratycznego państwa prawnego⁵⁰.

Podobny zbiorowy charakter wolności zawiera art. 12 głoszący, że: „Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji”. W tym przypadku wolność zakładania i funkcjonowania wymienionych powyżej organizacji nie jest ograniczona podmiotowo tylko do obywateli polskich⁵¹. Rozwinięciem tej wolności oraz jednoczesnym

⁴⁷ B. Mielnik, *Zasada poszanowania obywatelstwa polskiego i zapewnienia opieki obywatelowi przebywającemu poza granicami kraju*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 475.

⁴⁸ M. Jabłoński, *Zasada różnicowania zakresu realizacji konstytucyjnych wolności i praw jednostki w oparciu o kryterium obywatelstwa polskiego*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 538.

⁴⁹ A. Wróbel, *Obywatelstwo polskie a prawa i wolności konstytucyjne*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności...*, t. I, s. 152.

⁵⁰ J. Juchniewicz, *Wolności i prawa...*, s. 158.

⁵¹ Cudzoziemiec, nie mający zameldowania na terytorium Polski, może wstąpić do stowarzyszenia, którego statut przewiduje taką możliwość. Cudzoziemcy, mający zameldowanie w naszym kraju, mogą tworzyć stowarzyszenia zgodnie z przepisami obowiązującymi obywateli polskich (art. 4 ust. 1 i art. 4 ust. 2 ustawy *Prawo o stowarzyszeniach* z dnia 7 kwietnia 1989 r., Dz.U. 2001, nr 79, poz. 855 ze zm.).

otoczeniem jej ochroną jest art. 17 zawierający możliwość tworzenia w drodze ustawy samorządów zawodowych, który w ust. 2 wskazuje, że samorzady te nie mogą naruszać wolności wykonywania zawodu ani ograniczać wolności podejmowania działalności gospodarczej.

Jeśli chodzi natomiast o samą wolność podejmowania działalności gospodarczej, to została ona uregulowana w art. 20 brzmiącym: „Społeczna gospodarka rynkowa oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej”. Wolność ta oznacza swobodę zarówno podejmowania, jak i prowadzenia działalności gospodarczej w dowolnie wybranych formach prawnych na zasadzie samodzielności. Ograniczenie tejże wolności znajduje się art. 22, według którego jest ono dopuszczalne tylko w drodze ustawy i tylko ze względu na ważny interes publiczny. Szczegółowo reguluje te kwestie ustawa z 2 lipca 2007 r. o swobodzie działalności gospodarczej⁵². Można jednak stwierdzić, że ograniczenie wolności gospodarczej ma charakter paternalistyczny, gdyż jego celem jest ochrona życia i zdrowia człowieka, ochrona środowiska oraz przeciwdziałanie powstawaniu monopoli związane z interwencjonizmem państwowym. Dodatkowe ograniczenia tej wolności wynikają z przepisów dotyczących podejmowania działalności zabronionej, a zatem regulowanych przez prawo karne i prawo autorskie.

Do naczelných zasad ustrojowych Konstytucja zalicza także w art. 14 wolność prasy i innych środków społecznego przekazu. Jest to wprawdzie klasyczna wolność osobista jednostki, jednak z racji, że korzystanie z niej jest nieodłącznym warunkiem funkcjonowania demokracji, została uznana ona przez ustrojodawcę za jedną z podstawowych zasad ustroju państwa⁵³. Umieszczenie wolności prasy w rozdziale I Konstytucji stanowi także oznakę radykalnego zerwania z jakąkolwiek formą publicznej cenzury, która występowała w PRL, a czego bezpośrednim wyrazem jest treść art. 54. 2 (zakaz cenzury). Na zakończenie omawiania niniejszej problematyki należy jeszcze dodać, że w literaturze przedmiotu można spotkać się z opiniami poddającymi w wątpliwość zasadność umieszczenia analizowanych powyżej wolności w rozdziale I Konstytucji, gdyż mogłyby one zostać zamieszczone z pozostałymi wolnościami jednostki w rozdziale II⁵⁴.

⁵² Ustawa z dnia 2 lipca 2004 r. o swobodzie działalności gospodarczej, Dz.U. 2004, nr 173, poz. 1807 ze zm.

⁵³ S. Jarosz- Żukowska, *Charakter i znaczenie wolności i praw jednostki wyrażonych w Rozdziale I Konstytucji RP*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 111.

⁵⁴ B. Banaszak, *Konstytucyjna regulacja...*, s. 188.

Pojęcie wolności w rozdziale II Konstytucji

Rozdział II Konstytucji nosi tytuł *Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*. Zastosowano w nim klasyczny podział wolności i praw człowieka ukształtowany regulacjami międzynarodowymi, w szczególności, takimi jak Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r. oraz Międzynarodowy Pakt Praw Ekonomicznych, Socjalnych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r. Rozdział II rozpoczyna się od przedstawienia przewodnich zasad ogólnych, wśród których znajduje się omówiony już wcześniej art. 30 dotyczący godności człowieka i nawiązujący do prawno-naturalnego ujęcia koncepcji wolności⁵⁵. W następnej kolejności zostały uregulowane trzy grupy wolności: pierwsze – osobiste, drugie – polityczne oraz trzecie – ekonomiczne, socjalne i kulturalne.

Kluczowym dla prowadzonej analizy jest art. 31 głoszący, że: „1. Wolność człowieka podlega ochronie prawnej. 2. Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych. Nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego, czego prawo mu nie nakazuje. 3. Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”. Ustęp pierwszy i drugi wyraża klasyczną liberalną zasadę poszanowania i ochrony wolności człowieka⁵⁶. Natomiast ustęp 3 dotyczy zakresu dopuszczalnego ograniczenia wolności i praw konstytucyjnych. O ile więc analiza ustępu 1 i 2 nasuwa bezpośrednie skojarzenie z wolnością negatywną charakterystyczną dla klasycznego liberalizmu oraz libertarianizmu, o tyle już dopuszczalność ograniczenia wolności ujęta w ustępie 3 bliższa jest syntezie liberalizmu spod znaku Johna Rawlsa, myśli współczesnej socjaldemokracji, a nawet ekologizmu antropocentrycznego. Bez wątpienia artykuł ten wyraża w swojej treści oraz sformułowaniach eklektyczny i kompromisowy charakter całej konstytucji.

⁵⁵ M. Chmaj, *Godność człowieka...*, s. 74–75.

⁵⁶ „Prawo równej wolności” autorstwa Herberta Spencera brzmiało: „każdy człowiek posiada wolność czynienia czegokolwiek, jeżeli jego zachowanie nie narusza takiej samej wolności innego człowieka” – H. Spencer, *Social Statics, or the Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*, London 1951, s. 103; O. Górecki, *Obrońca państwa ograniczonego. Polityczno-prawna doktryna Herberta Spencera*, Kraków 2013, s. 54–56; szerzej: Z. Rau, *Liberalizm. Zarys myśli politycznej XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.

Następnym przepisem poświęconym wolności jest art. 35 ust. 1, według którego: „wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury”. Należy podkreślić, że jest to wolność ograniczona podmiotowo jedynie dla obywateli polskich⁵⁷. Wśród zasad ogólnych znajduje się jeszcze jeden merytorycznie właściwy dla prowadzonej analizy artykuł – art. 37 stwierdzający, że każdy, kto znajduje się pod władzą Rzeczypospolitej Polskiej, korzysta z wolności i praw zapewnionych w konstytucji, ale wyjątki od tej zasady, dotyczące statusu cudzoziemców, zostaną określone w odrębnej ustawie⁵⁸. Regulacja ta potwierdza wcześniejszy wniosek, że pomimo tego, iż godność jest źródłem wolności i uprawnień wszystkich ludzi, to państwo poprzez wprowadzenie normatywnej kategorii obywatelstwa ogranicza wolności i reglamentuje uprawnienia⁵⁹.

Następne poddane analizie artykuły znajdują się już w części rozdziału II Konstytucji zatytułowanej *Wolności i prawa osobiste*. Ustrojodawca zamieścił w nich podstawowe wolności osobiste, których ilościowo jest znacznie mniej od wymienionych w niniejszym podrozdziale uprawnień. Dla prowadzonego wywodu kluczowe znacznie odgrywa art. 41, który w ust. 1 stanowi, że: „Każdemu zapewnia się nietykalność osobistą i wolność osobistą. Pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonych w ustawie”. Stanowi on bowiem podstawę do wprowadzenia następnie licznych gwarancji bezpieczeństwa chroniących jednostkę przed określonymi działaniami ze strony organów państwowych oraz samego prawa. W literaturze przedmiotu nazywa się te gwarancje mianem „wolności od”, chociaż w samej redakcji przywoływanych artykułów konstytucyjnych nie występuje pojęcie wolności⁶⁰. Do tego katalogu można zaliczyć: wolność od eksperymentów naukowych, w tym medycznych, bez dobrowolnie wyrażonej zgody (art. 39), wolność od poddawania torturom oraz okrutnemu, nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu, połączona z zakazem stosowania kar cielesnych (art. 40), wolność od skazania za czyn niebędący czynem zabronionym w momencie jego popełnienia (art. 42 ust. 1), wolność od pozasądowego decydowania o przepadku rzeczy (art. 46) oraz wolność od pozasądowego pozbawiania rodziców przysługujących im praw rodzicielskich (art. 48 ust. 2). Dyskusyjne jest nazywanie wymienionych gwarancji mianem

⁵⁷ Szerzej: D. Górecki (red.), *Dziedzictwo pogranicza. Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie, Białorusi, Ukrainie i w Czechach oraz mniejszości białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej i czeskiej w Polsce*, Łódź 2013.

⁵⁸ M. Jabłoński *Zasada różnicowania...*, s. 542–543.

⁵⁹ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 59.

⁶⁰ B. Przybyszewska-Szter, *Wolności i prawa osobiste*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa...*, s. 123.

„wolności od”, ponieważ w moim przekonaniu opisują one jedynie, jakimi kwalifikowanymi działaniami państwo może naruszyć wolność człowieka.

Do wolności osobistych ustawodawca zaliczył także wolność i ochronę tajemnicy komunikowania się (art. 49), wolność poruszania się po terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz wyboru miejsca zamieszkania i pobytu (art. 52 ust. 1) połączone z wolnością swobodnego opuszczenia terytorium państwa (art. 52 ust. 2), wolność sumienia i religii (art. 53 ust. 1)⁶¹, a także wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji (art. 54. ust. 1). Na marginesie można zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu brak jest jednolitego stanowiska, czy wolność słowa powinna być klasyfikowana jako wolność osobista, czy jako wolność polityczna, gdyż może ona służyć obydwu celom⁶². W mojej opinii wolność słowa wyrażająca poglądy polityczne jest szczególną formą wolności słowa. Świadczy o tym także umieszczenie przez ustrojodawcę przepisu regulującego wolność słowa w katalogu wolności osobistych⁶³.

Do grupy wolności politycznych konstytucja zalicza: wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i uczestniczenia w nich (art. 57)⁶⁴, wolność zrzeszania się (art. 58 ust. 1) w szczególności w związkach zawodowych, organizacjach społeczno-zawodowych rolników oraz w organizacjach pracodawców (art. 59 ust. 1)⁶⁵. Powyższe wolności polityczne są rozwinięciem wolności uregulowanych w art. 12, o którym była już mowa wcześniej. Nadmienić należy, że o ile w art. 12 wolności mają charakter zbiorowy, o tyle w art. 58 i 59 dotyczą indywidualnego człowieka. Wolności polityczne stanowią uzupełnienie praw politycznych, dzięki czemu

130

⁶¹ Przejawami wolności religii jest wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują (art. 53 ust. 2). Wspomnieć należy także art. 48 ust. 1. Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania.

⁶² B. Przybyszewska-Szter, *Wolności i prawa...*, s. 132.

⁶³ Szerzej: L. Wiśniewski, *Wolność i prawa osobiste w Konstytucji RP z 1997 r. i w prawie międzynarodowym*, Poznań 1998.

⁶⁴ Szerzej: P. Czarny, B. Naleziński, *Wolność zgromadzeń*, Warszawa 1998; A. Wróbel, *Wolność zgromadzania się*, [w:] W. Skrzydło (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. III, Kraków 2002, s. 9–49.

⁶⁵ Szerzej: P. Sarnecki, *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998; E. Smoktunowicz, *Prawo zrzeszania się*, Warszawa 1992; M. Chmaj, *Wolność zrzeszania się*, [w:] W. Skrzydło (red.), *Konstytucyjne wolności...*, t. III, s. 51–113.

dają możliwość jednostce aktywnego udziału w rządzeniu państwem, jak i wpływu na prowadzona przez niego politykę⁶⁶.

Do katalogu wolności ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych ustawodawca zaliczył: wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy (art. 65 ust. 1), wolność rodziców do wyboru dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne (art. 70 ust. 3), wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury (art. 73). Treść art. 73 pozostaje w ścisłym związku z art. 54, który gwarantuje wolność wyrażania swoich poglądów przy jednoczesnym zakazie wprowadzania cenzury⁶⁷. Wymienione powyżej wolności zaliczane są do tzw. wolności drugiej generacji, gdyż powstały później od wolności osobistych i politycznych⁶⁸. O ile należące do tej grupy konstytucyjne prawa powstały inspirowane wartościami reprezentowanymi przez myśl socjalistyczną i katolicką naukę społeczną, o tyle same wolności ekonomiczne, socjalne i kulturalne nie mają już tak jednoznacznie oczywistej korelacji z wymienionymi doktrynami.

Podsumowując zbiór wolności wymienionych w rozdziale II Konstytucji, należy zauważyć, że wszystkie wymienione powyżej wolności osobiste podlegają ochronie ze strony państwa, a jakkolwiek ich ograniczenia mogą nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonym ustawowo. Ponadto wolności te przysługują każdemu człowiekowi bez względu na posiadane obywatelstwo z wyjątkiem art. 35 i 37.

Ograniczenia wolności zawarte w Konstytucji RP

Podstawowa zasada dotycząca możliwości normatywnego ograniczenia konstytucyjnych wolności została zawarta w przywołanym już wcześniej art. 30 ust. 3 Konstytucji. Nakłada ona na ustawodawcę obowiązek formalny, aby norma ograniczająca wolność została uchwalona w ustawie, oraz wymóg materialny, jakim jest konieczność, aby ograniczenie wolności wynikało z zapewnienia bezpieczeństwa lub porządku publicznego w państwie demokratycznym albo było podyktowane ochroną środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo ochroną wolności i praw innych

⁶⁶ J. Juchniewicz, *Wolności i prawa...*, s. 137.

⁶⁷ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 68.

⁶⁸ S. Bułajewski, M. Dąbrowski, *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne*, [w:] W. Skrzydło (red.), *Konstytucyjne wolności...*, t. III, s. 183–184.

osób⁶⁹. Podczas omawiania występujących w konstytucji wolności na bieżąco zaznaczałem, jakie określone jej ograniczenia zostały przez ustrojodawcę wprowadzone. Dla uzupełnienia jednak tej problematyki należy jeszcze dodać przewidzianą w ustawie zasadniczej możliwość wprowadzenia stanów nadzwyczajnych w sytuacjach wyjątkowych zagrożeń, kiedy to zwykle środki konstytucyjne są niewystarczające⁷⁰. Istnieje wówczas możliwość wprowadzenia stanu wojennego, stanu wyjątkowego lub stanu klęski żywiołowej. Według art. 228 ust. 3 „Zasady działania organów władzy publicznej oraz zakres, w jakim mogą zostać ograniczone wolności i prawa człowieka i obywatela w czasie poszczególnych stanów nadzwyczajnych, określa ustawa”, która również według art. 228 ust. 4 „może określić podstawy, zakres i tryb wyrównywania strat majątkowych wynikających z ograniczenia w czasie stanu nadzwyczajnego wolności i praw człowieka i obywatela”. W czasie trwania stanu nadzwyczajnego nie można zmienić konstytucji, a co z tego wynika, nie można na stałe zmodyfikować obowiązującego w normalnych warunkach zakresu wolności (art. 228 ust. 6).

Istotne znaczenie odgrywa jeszcze art. 233 zawierający katalog wolności, które w trakcie trwania konkretnych stanów nadzwyczajnych nie mogą podlegać ograniczeniu. I tak w przypadku stanu wojennego i wyjątkowego (art. 233 ust. 1) nie może ograniczać godności człowieka, jego nietykalności osobistej i wolności osobistej, wolności sumienia i wyznania oraz – poddanej przeze mnie w wątpliwość, czy są to w ogóle wolności – wolności od eksperymentów naukowych, w tym medycznych, bez dobrowolnie wyrażonej zgody, a także wolności od poddawania torturom oraz okrutnemu, nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu, połączona z zakazem stosowania kar cielesnych. Wymienione powyżej wolności można określić mianem niederogowalnych, co oznacza, że nawet w sytuacji wystąpienia określonych stanów nadzwyczajnych są one objęte dodatkową gwarancją chroniącą jednostkę przed instrumentalnym traktowaniem przez państwo⁷¹.

Natomiast w przypadku wprowadzenia stanu klęski żywiołowej konstytucja odwrotnie wymienia jedynie, które wolności mogą zostać ograniczone (art. 233 ust. 3) – są to wolność działalności gospodarczej, nietykalność osobista i wolność osobista, wolność poruszania się i pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz wolność pracy. Wyszczegól-

⁶⁹ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 70.

⁷⁰ Szerzej: M. Radajewski, *Ochrona podstawowych praw i wolności człowieka i obywatela jako zasada stanów nadzwyczajnych*, [w:] M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska (red.), *Aktualne wyzwania ochrony wolności i praw jednostki*, Wrocław 2014, s. 337–351.

⁷¹ M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności...*, s. 81–82.

nione ograniczenia wolności związane z wprowadzeniem stanu nadzwyczajnego nie mogą być jednak motywowane różnicami rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz stanu majątkowego (art. 233 ust. 2).

Normatywne typy wolności

Przeprowadzona powyżej analiza pozwala na rozróżnienie dwóch typów normatywnego pojęcia wolności w ujęciu podmiotowym: wolności człowieka i wolności obywatela. W tym celu posłużę się definicją wolności sformułowaną przez Geralda MacCalluma, który opisywał wolność jako relację trójczłonową: wolność X od Y do Z. W modelu tym X oznacza podmioty, Y – bariery ograniczenia, wpływy, okoliczności, zaś Z – działania, cechy charakteru lub okoliczności. Zaletą tej koncepcji jest to, że nie jest ona ani jednoznacznie negatywna, ani jednoznacznie pozytywna w rozumieniu definicji wolności zaproponowanej przez Isaiaha Berlina⁷². G. MacCallum uważał, iż wolność to możliwość decydowania o sobie. Dlatego każdą wolność można odnieść do przedstawionego modelu. Wolność zawsze bowiem jest *czyjaś* – jest cechą jakiejś osoby, jakiegoś ludzkiego podmiotu; jest wolnością *od* czegoś – od zewnętrznych barier, utrudnień, co ważniejsze jeszcze: od przymusu i ingerencji ze strony innych lub po prostu władzy; w końcu jest realną możliwością *do* zrobienia lub niezrobienia czegoś, stawania się czymś lub niestawania, podejmowania pewnych działań lub rezygnacji z nich⁷³. Na potrzeby analizy tekstu normatywnego, posługując się konstrukcją wolności MacCalluma, należy jeszcze dodać, że granice postępowania jednostki wyrażoną zwrotem „wolność do Z” mogą być wprost określone przez reguły prawne.

133

Typ podstawowy

Typ podstawowy jest modelem wolności, który dotyczy wszystkich ludzi, bez względu na ich status normatywny, mieści zatem podmiotowo zarówno obywateli polskich, cudzoziemców, jak i bezpaństwowców. W literaturze dogmatyków prawa konstytucyjnego występuje rozróżnienia

⁷² Szerzej: M. Radajewski, *Ochrona podstawowych praw...*, s. 337–351.

⁷³ G.C., MacCallum Jr., *Negative and positive freedom*, „Philosophical Review” 1967, vol. 76, Issue 3, s. 314.

na „wolności i prawa człowieka” oraz „wolności i prawa obywatelskie”⁷⁴. Prezentowany typ podstawowy wolności człowieka stanowi zatem odzwierciedlenie „praw i wolności człowieka” z zaznaczeniem, że przedmiotowo ogranicza się tylko do kategorii wolności konstytucyjnych oraz oparty jest na metodologii charakterystycznej dla doktryn polityczno-prawnych.

Podmiotem wolności jest człowiek, rozumiany jako istota ludzka posiadająca przyrodzoną i niezbywalną godność chronioną przez prawo (art. 30, art. 31 ust. 1, art. 41 ust. 1; wolność X), który w zgodzie z własną wolą (co oznacza, że nikt nie może zmuszać jej do czynienia tego, czego prawo nie nakazuje – art. 31 ust. 2; wolność od Y), może podejmować dowolne działania, o ile nie naruszają one takiej samej wolności innych ludzi ani nie są zakazane przez ustawodawcę (art. 31 ust. 2, art. 31 ust. 3; wolność do Z). Istotą wolności negatywnej człowieka (wolność od Y) jest zapewnienie mu nietykalności osobistej (art. 41 ust. 1), co w szczególności oznacza, że ze strony państwa jednostka jest wolna od eksperymentów naukowych (w tym medycznych; art. 39), od poddawania torturom oraz poniżającemu i okrutnemu traktowaniu (w tym karaniu przy zastosowaniu kar cielesnych; art. 40), od skazania za czyn niebędący czynem zabronionym w momencie jego popełnienia (art. 42 ust. 1), od pozasądowego decydowania o przepadku jej własności (art. 46) oraz od pozasądowego pozbawiania jej praw rodzicielskich (art. 48 ust. 2).

134

Przykładem wolności, która nie jest ani jednoznacznie wolnością negatywną, ani pozytywną, jest wolność sumienia i religii (art. 53 ust. 1). Z jednej strony zapewnia ona jednostce możliwość swobodnego wyboru własnego systemu aksjologicznego (w szczególności wyboru dowolnie wyznawanej religii), co stanowi wyraz „wolności od Y”, ale jednocześnie „wolność sumienia i religii” polega także na uzewnętrznianiu praktyk określonych dla danego kultu (jak np. modlitwa, uczestniczenie w obrzędach czy nauczanie), a to już w odniesieniu do konstrukcji G. MacCalluma jest odpowiednikiem „wolności do Z”.

Tak rozumiany człowiek (wolność X) zgodnie z dalszą analizą konstytucji dysponuje licznymi wolnościami pozytywnymi (wolności do Z), takimi jak: wolność komunikowania się (art. 49)⁷⁵, wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji (art. 54 ust. 1), która jest pokrewna z wolnością prasy i innych środków społeczniego przekazu (art. 14), oraz z wolnością twórczości artystycznej, badań na-

⁷⁴ B. Przybyszewska-Szter, *Wolności i prawa...*, s. 116; M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności...*, s. 93; W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 39; A. Wróbel, *Obywatelstwo polskie...*, s. 153.

⁷⁵ Chociaż wyrażona w art. 49 tajemnica korespondencji jest już wyrazem „wolność od X”, podobnie jak zawarty w art. 54 zakaz wprowadzania cenzury.

ukowych i ogłaszania ich wyników, wolnością nauczania, a także wolnością korzystania z dóbr kultury (art. 73). Ponadto każda jednostka może swobodnie (wolność do Z) poruszać się po terytorium państwa oraz wybierać miejsca zamieszkania i pobytu (art. 52 ust. 1), jak i dokonywać wyboru wykonywanego zawodu oraz miejsca pracy (art. 65 ust. 1), podejmować, jak i prowadzić działalność gospodarczą w dowolnie wybranych formach prawnych (art. 20), zaś w przypadku braku satysfakcjonujących alternatyw związanych z życiem w Polsce zawsze może także swobodnie opuścić terytorium państwa (art. 52 ust. 2). Dodatkowo każdy rodzic dysponuje wolnością do wyboru dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne (art. 70 ust. 3; wolność do Z).

Ostatnimi wolnościami o charakterze *stricte* pozytywnym (wolność do Z) jest: wolność do zakładania i bycia członkiem związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji (art. 12), wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i uczestniczenia w nich (art. 57)⁷⁶, oraz wolność zrzeszania się (art. 58 ust. 1), w szczególności w związkach zawodowych, organizacjach społeczno-zawodowych rolników oraz w organizacjach pracodawców (art. 59 ust. 1).

Typ kwalifikowany

Podmiotem wolności w typie kwalifikowanym jest obywatel Rzeczypospolitej Polskiej⁷⁷. Obywatelstwo determinuje bezpośrednio status prawny jednostki w państwie, a przez to określa zakres przysługujących człowiekowi wolności⁷⁸. O doniosłości instytucji obywatelstwa najlepiej świadczy fakt, że ustrojodawca w pierwszych dwóch rozdziałach konstytucji posłużył się tym pojęciem aż dwudziestokrotnie⁷⁹. Podstawą dokonania kwalifikacji zawężającej podmiotowo jest art. 37 stwierdzający, że każdy, kto znajduje się pod władzą Rzeczypospolitej Polskiej, korzysta z wolności i praw zapewnionych w konstytucji, ale wyjątki od tej zasady dotyczące cudzoziemców zostaną określone w odrębnej ustawie⁸⁰.

W treści samej konstytucji odnaleźć można jedynie dwa rodzaje wolności należące do omawianego typu, które podmiotowo nie mieściły się

⁷⁶ A. Wróbel, *Wolność zgromadzania...*, s. 9–49.

⁷⁷ Szerzej: J. Jagielski, *Obywatelstwo polskie Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1998.

⁷⁸ M. Jabłoński, *Zasada różnicowania...*, s. 528–529; I. Malinowska, *Ochrona praw...*, s. 20.

⁷⁹ M. Zubik, *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny. Kwartalnik Rady Legislacyjnej przy Prezesie Rady Ministrów” 2007, R. XIV, nr 2(60), s. 31a.

⁸⁰ Ustawa o cudzoziemcach, z dnia 12 grudnia 2013 r., Dz.U. 2013, poz. 1650 ze zm.

w typie podstawowym. Pierwszą z nich jest wolność obywatela (wolność X), który w zgodzie z własną wolą (art. 31 ust. 2; wolność od Y) może tworzyć i działać w partiach politycznych, aby wpływać metodami demokratycznymi na kształtowanie się polityki państwa (art. 11 ust. 1; wolność do Z)⁸¹. Druga natomiast to wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury (art. 35 ust. 1; wolność do Z). Intrygujące jest, że konstytucja nie gwarantuje *explicitie* identycznej wolności dla cudzoziemców i bezpaństwowców, lecz nadaje przedstawicielom mniejszości narodowych i etnicznych jedynie prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i służących ochronie tożsamości religijnej oraz prawo do uczestnictwa w rozstrzygnięciu spraw dotyczących ich własnej tożsamości kulturowej (art. 35 ust. 2)⁸². Oczywiście, można by na drodze sądowej próbować dowodzić istnienia analogicznych wolności wyprowadzając je z kategorii godności ludzkiej lub z określonych wolności wymienionych w typie podstawowym (jak np. wolność sumienia)⁸³, nie stanowi to jednak przedmiotu niniejszego wywodu⁸⁴.

Typ kwalifikowany wolności jednostki stanowi rozwinięcie typu podstawowego. Oznacza to, że każdy obywatel RP posiada wszystkie wolności wymienione w typie podstawowym, a ponadto cieszy się dodatkowymi dwoma wolnościami przynależącymi już wyłącznie do typu kwalifikowanego.

136

Podsumowanie

Konkludując, należy pamiętać, że całość kształt konstytucyjnych regulacji dotyczących wolności człowieka wyznaczony jest przez czynniki ideologiczne, wśród których ważne miejsce zajmują koncepcje aksjolo-

⁸¹ W odniesieniu do wolności obywatelskich należy wspomnieć o istnieniu koncepcji wolności republikańskiej zwanej także przez Quentina Skinnera mianem przed-liberalnej wolności neorzymskiej, dla której charakterystyczne jest założenie, że obywatelskie korzystanie z wolności politycznych ma zasadnicze znaczenie na kształtowanie się wolności osobistej. P. Kelly, *Liberalizm*, Warszawa 2007, s. 81–87; szerzej: Q. Skinner, *Wolność przed liberalizmem*, Toruń 2013.

⁸² A. Malicka, *Status prawny i ochrona praw mniejszości narodowych w Polsce*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 517.

⁸³ B. Szmulik, A. Pogłódek, *Wolność sumienia i religii. Rozważania nad artykułem 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] V. Serzhanova (red.), *W kręgu zagadnień konstytucjonalizmu oraz współczesnego państwa*, Rzeszów 2015, s. 237.

⁸⁴ Szerzej: J.J. Preece, *Prawa mniejszości*, Warszawa 2007.

giczno-filozoficzne wyznawane przez twórców konstytucji⁸⁵. Dlatego dla zrozumienia treści pojęcia wolności jednostki ważne jest zrozumienie kontekstu politycznego⁸⁶. Jak powszechnie wiemy, obowiązujący kształt konstytucji jest wynikiem kompromisu politycznego, gdyż do Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego wpłynęło aż siedem projektów ustawy zasadniczej, które to w wielu kwestiach zarówno zasadniczych, jak i bardziej szczegółowych różniły się od siebie wzajemnie⁸⁷. Zatem oceniając całokształt określonych pojęć i instytucji prawnych zawartych w konstytucji, należy pamiętać o tym, że charakteryzuje się ona „eklektyzmem filozoficznym oraz pluralizmem aksjologicznym”⁸⁸. W społeczeństwie pluralistycznym kompromis polityczny przy tworzeniu konstytucji polega więc na kompilacji w takim zakresie systemów aksjologicznych, aby nie pozostawały one wobec siebie w sprzeczności⁸⁹.

Przeprowadzona analiza badawcza ukazała, że w świetle obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. można wykazać istnienie dwóch typów wolności jednostki. Jak napisał Jacek Kloczkowski we wstępie do monografii poświęconej rozwojowi polskiej idei wolności: „Interdyscyplinarne syntezy są zatem cennym zwieńczeniem badań prowadzonych z zastosowaniem różnych metodologii przy korzystaniu z różnych źródeł”⁹⁰. Uważam, że przywołane słowa stanowią najlepsze podsumowanie przedstawionego wywodu.

Wykaz literatury

- Augustyniak M., *Pojęcie, istota oraz geneza wolności i praw człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2006.
- Banaszak B., *Bezpośrednie stosowanie Konstytucji w kontekście realizacji i ochrony praw i wolności*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Banaszak B., *Konstytucyjna regulacja praw wolności jednostki w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, [w:] E. Gdulewicz, W. Orłowski, S. Patyra (red.), *25 lat transformacji ustrojowej w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2015.

⁸⁵ W. Skrzydło, *Konstytucyjny katalog...*, s. 38–39.

⁸⁶ M.A. Krąpiec, *Ludzka wolność i jej granice*, Lublin 2008, s. 153.

⁸⁷ Szerzej: Z. Stawrowski, *Aksjologia i duch Konstytucji III Rzeczypospolitej*, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 4(81), s. 49–64.

⁸⁸ Za: K. Działocha, *Idee przewodnie wolności i praw jednostki w procesie uchwalania Konstytucji RP*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa...*, t. I, s. 7.

⁸⁹ M. Florczak-Wątor, *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Kraków 2014, s. 231–232.

⁹⁰ J. Kloczkowski, *Wolność – niegasnąca polska kontrowersje*, [w:] J. Kloczkowski, *Wolność i jej granice*, Kraków 2007, s. 11.

- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności*, Warszawa 1991.
- Berlin I., *Pokrzywione drzewo człowieczeństwa*, Warszawa 2004.
- Bernaczyk M., *Procedura zmiany Konstytucji RP a gwarancje ochrony wolności i praw jednostki*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Biśta I.J., *Zasada poszanowani godności człowieka i jej wpływ na interpretację konstytucyjnego uregulowania praw i wolności jednostki*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Bułajewski S., Dąbrowski M., *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne*, [w:] W. Skrzydło (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. III, Kraków 2002.
- Chmaj M., *Godność człowieka jako źródło jego wolności i praw*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I, Kraków 2002.
- Chmaj M., *Pojęcie i geneza wolności i praw człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I, Kraków 2002.
- Chmaj M., *Wolność zrzeszania się*, [w:] W. Skrzydło (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. III, Kraków 2002.
- Chmaj M., *Źródła wolności i praw człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2006.
- Complak K. (red.), *Godność człowieka jako kategoria prawa*, Warszawa 2002.
- Czarny P., Naleziński B., *Wolność zgromadzeń*, Warszawa 1998.
- Działocha K., *Idee przewodnie wolności i praw jednostki w procesie uchwalania Konstytucji RP*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Florczak-Wątor M., *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Kraków 2014.
- Freeman M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2007.
- Górecki D. (red.), *Dziedzictwo pogranicza. Realizacja praw mniejszości polskiej na Litwie, Białorusi, Ukrainie i w Czechach oraz mniejszości białoruskiej, litewskiej, ukraińskiej i czeskiej w Polsce*, Łódź 2013.
- Górecki D., *Preambuła do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – potrzebna czy zbędna?*, [w:] D. Górecki (red.), *Aktualne problemy polskiego i litewskiego prawa konstytucyjnego*, Łódź 2015.
- Górecki O., *Obrona państwa ograniczonego. Polityczno-prawna doktryna Herberta Spencera*, Kraków 2013.
- Jabłoński M., *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Jabłoński M., *Zasada różnicowania zakresu realizacji konstytucyjnych wolności i praw jednostki w oparciu o kryterium obywatelstwa polskiego*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Jagielski J., *Obywatelstwo polskie. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1998.
- Jarosz-Żukowska S., *Charakter i znaczenie wolności i praw jednostki wyrażonych w Rozdziale I Konstytucji RP*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Juchniewicz J., *Wolności i prawa polityczne*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2006.
- Kaczmarek P., *Rozumienie praw i wolności jednostki w Konstytucji RP (między dobrem wspólnym a ideą indywidualistyczną)*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Kelly P., *Liberalizm*, Warszawa 2007.
- Kloczkowski J., *Wolność – niegasnąca polska kontrowersje*, [w:] J. Kloczkowski, *Wolność i jej granice*, Kraków 2007.

- Krapiec M.A., *Ludzka wolność i jej granice*, Lublin 2008.
- Krukowski J., *Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997.
- Kwaśnicki W., *Historia myśli liberalnej*, Warszawa 2000.
- Legutko R., *Traktat o wolności*, Gdańsk 2007.
- Leszczyński L., *Istota i typy ochrony praw i wolności człowieka*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I, Kraków 2002.
- Łabno-Jabłońska A., *Zasada bezpośredniego obowiązywania konstytucyjnych praw i wolności jednostki. Analiza prawnoporównawcza*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997.
- Ławniczak A., *Wolność i prawa człowieka w ujęciu konstytucyjnym*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Ławniczak A., *Zasada poszanowania wolności i jej ograniczenia*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- MacCallum Jr. G.C., *Negative and positive freedom*, „Philosophical Review” 1967, vol. 76, Issue 3.
- Malicka A., *Status prawny i ochrona praw mniejszości narodowych w Polsce*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Malinowska I., *Ochrona praw i wolności w Polsce*, Warszawa 2009.
- Maritain J., *Humanizm integralny*, Kraków 1967.
- Mielnik B., *Zasada poszanowania obywatelstwa polskiego i zapewnienia opieki obywatelowi przebywającemu poza granicami kraju*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Mounier E., *Co to jest personalizm?*, Kraków 1960.
- Piechowiak M., *Pojęcie praw człowieka*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997.
- Polanowska-Sygułska B., *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, Kraków 1998.
- Preece J.J., *Prawa mniejszości*, Warszawa 2007.
- Przybyszewska-Szter B., *Wolności i prawa osobiste*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolność i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 2006.
- Radajewski M., *Ochrona podstawowych praw i wolności człowieka i obywatela jako zasada stanów nadzwyczajnych*, [w:] M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska (red.), *Aktualne wyzwania ochrony wolności i praw jednostki*, Wrocław 2014.
- Rau Z., *Liberalizm. Zarys myśli politycznej XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.
- Sadowski M., *Godność człowieka – aksjologiczna podstawa państwa i prawa*, „Studia Erasmianna Wratislaviensia – Wrocławskie Studia Erazmiańskie. Zeszyt Naukowy Studentów, Doktorantów i Pracowników Uniwersytetu Wrocławskiego” 2007.
- Sarnecki P., *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998.
- Skinner Q., *Wolność przed liberalizmem*, Toruń 2013.
- Skrzydło W., *Konstytucyjny katalog wolności i praw jednostki*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I, Kraków 2002.
- Smoktunowicz E., *Prawo zrzeszania się*, Warszawa 1992.
- Spencer H., *Social Statics, or the Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*, London 1951.
- Stawrowski Z., *Aksjologia i duch Konstytucji III Rzeczypospolitej*, „Przegląd Sejmowy” 2007, nr 4(81).
- Szumlik B., Poglódka A., *Wolność sumienia i religii. Rozważania nad artykułem 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] V. Serzhanova (red.), *W kręgu zagadnień konstytucjonalizmu oraz współczesnego państwa*, Rzeszów 2015.

- Trzeciński J., Wiącek M., *Znaczenie wstępu do Konstytucji dla interpretacji statusu jednostki w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I, Warszawa 2010.
- Wiśniewski L., *Państwo a jednostka w projekcie Konstytucji RP*, [w:] K. Działocha, A. Pułło (red.), *Projekt Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w świetle badań nauki prawa konstytucyjnego*, Gdańsk 1998.
- Wiśniewski L., *Prawo a wolności człowieka – pojęcie i konstrukcja prawna*, [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997.
- Wiśniewski L., *Wolność i prawa osobiste w Konstytucji RP z 1997 r. i w prawie międzynarodowym*, Poznań 1998.
- Wiśniewski L., *Zasady normatywnej regulacji wolności i praw człowieka*, [w:] M. Kruk, J. Trzeciński, J. Wawrzyniak (red.), *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna-prawo-praktyka*, Warszawa 2002.
- Wróbel A., *Obywatelstwo polskie a prawa i wolności konstytucyjne*, [w:] M. Chmaj (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. I, Kraków 2002.
- Wróbel A., *Wolność zgromadzania się*, [w:] W. Skrzydło (red.), *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce*, t. III, Kraków 2002.
- Zubik M., *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny. Kwartalnik Rady Legislacyjnej przy Prezesie Rady Ministrów” 2007, R. XIV, nr 2(60).